

TANER AKÇAM
Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması

İletişim Yayınları 2091 • Araştırma-İnceleme Dizisi 350

ISBN-13: 978-975-05-1682-5

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Ahmet İnel - Kerem Ünüvar

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI “Merzifon’da çalışmak için bekleyen muhacirler”,

Library of Congress, No. RC-10027

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Emre Bayın

BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANER AKÇAM

**Ermenilerin
Zorla
Müslümanlaştırılması**
Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon

TANER AKÇAM 1953'te doğdu. 1975'te ODTÜ İ.I.B.F.'den mezun oldu. 1976 Martı'nda sorumlu yazı işleri müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle tutuklandı. 1977 Martı'nda Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1978'de Almanya'da siyasi mülteci oldu. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. İlk eserleri *İnsan Hakları ve Marksizm* (Ayrıntı Yayınları, 1991), *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* (İletişim Yayınları, 1992) bu araştırmaların sonucudur. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da, "1919-1922 İstanbul Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları Işığında Türk Kurtuluş Hareketi ve Ermeni Soykırımı" adlı çalışmasıyla Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası aldı. Bu çalışma önce Almanca, daha sonra da *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (İmge Yayınları, 1999) adıyla Türkçe yayımlandı. 2006'da yayımlanan *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Metropolitan Books) 2007'de, Minnesota eyaletinde araştırma dalında en iyi kitap ödülünü kazandı. Yakın dönemde yayınlanan kitapları şunlardır: "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" - *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar* (İletişim, 2008), *Tehcir ve Taktik: Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922* (Vahakn N. Dadrian ile birlikte der., Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), *1915 Yazıları* (İletişim, 2010) ve *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (Ümit Kurt ile birlikte, İletişim, 2012); *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, (Princeton University Press, 2012). Akçam'ın bu kitabı Amerikan *Foreign Affairs* dergisi tarafından 2012 yılının Ortadoğu konusundaki en iyi kitabı seçildi. Akçam, bu kitabı ile, MESA (Middle East Studies Association) adlı akademik kuruluşun prestijli ödülü, Albert Hourani Ödülünü kazandı ve kitabı 2013 yılının en iyi kitabı seçildi. Akçam, 2008 yılından beri Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holocaust and Genocides Studies Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	9
------------	---

Türkiye’de Ermeni Soykırımı ile Uğraşmak

Ya da Zimnî Suskunluk Anlaşması ile İmhacı Nefret Cenderesine Sıkışmak	15
Giriş.....	15
Ermeni soykırımı ile niçin uğraşmaya başladım?.....	21
Varlık yokluk ikilemine sıkışmış sıradan bir aydın	23
Türkiye’ye dönüş: Yalnızlık veya cüzzamlı gibi dolaşmak.....	26
Devletin bir rolü oldu mu?.....	29
Zimnî suskunluk anlaşmasının akla gelen birkaç nedeni.....	32
Kampanya Almanya’da da devam ediyor	34
Amerika maceraları.....	35
Amerika’da aleyhime yürütülen kampanyalar.....	38
<i>Hürriyet</i> gazetesi ve kampanya.....	40
<i>Hürriyet</i> , Ergenekon ve Amerika üçgeni	43
Sonuç.....	44

Torosyan Tartışmalarının Kısa Öyküsü	49
Torosyan'ın hayat hikâyesi.....	51
İlk tartışmalar: Çanakkale.....	53
Tartışmaya dahil oluşum.....	56
Hakan Erdem: Torosyan anılarının tümü kurmacadır.....	58
Erdem'in kitabına büyük ilgi ve sorunları.....	63
Torosyan'ın torunu ve tartışmada yeni boyut.....	65
Torundan şahit olmaz.....	67
Belgeler sahte.....	68
Torosyan tartışmalarında birinci dönemin sonu.....	70
Yeni dönem için bir temenni.....	74

Ermeni Soykırımının Yapısal Bir Unsuru: Zorla Asimilasyon.....

Giriş.....	77
Zorla asimilasyon konusu niçin ihmal edildi?.....	78
Lemkin'in soykırım tanımı ve 1948 sözleşmesi.....	79
Holokost araştırmalarının negatif yan ürünü.....	84
Lemkin'in zorla asimilasyon ve soykırım kavramı.....	87
Ermeni soykırımı özelinde iki önemli faktör.....	94
19. yüzyılda din değiştirme: Bazı genel gözlemler.....	97
Ermenilerin zorla Müslümanlaştırılmaları.....	101
Soykırım ve zorla asimilasyon politikaları.....	112
Soykırımın başlangıcında din değiştirmeler.....	115
Sürgünün başlangıç dönemi: Din değiştirenler kalıyor.....	117
1 Temmuz 1915: Din değiştirseler de sürün.....	123
Din değiştirmeye yeniden izin veriliyor: 4 Kasım 1915.....	129
Müslüman olan Ermenilere seyahat yasağı.....	135
Müslüman olan Ermeni nasıl ayırt edilecek?.....	141
Sürgünlerin varış yerleri: Sınırlı iskân politikası.....	145
İskâna ilişkin ilk kararlar.....	148
İskâna ilişkin sınırlı bazı gözlemler.....	153
Sınırlı iskân politikası ölümleri dışlamaz.....	1577

Ara sonuç.....	161
Asimilasyon politikasının esasları.....	163
Din değiştirmede 4 Kasım ve sonrası.....	170
Din değiştirmede son adım: Ya İslâm ya da sürgün.....	172
Cemal Pařa'nın 1 Ağustos 1916 telgrafı.....	178
Din değiştirmeler politikasını belirleyen faktörler.....	182
Çocukların toplanması ve asimilasyonu.....	190
Osmanlı belgelerinde cinsel taciz.....	194
Kadın ve çocuk satışları.....	198
Osmanlı belgelerinde çocukların asimilasyonu.....	200
Misyoner okulları konusunda tavır değişikliği.....	215
Rakamlar hakkında.....	219
İttihatçı politikadan geri dönüş.....	222
İttihatçılar ve asimilasyon: Genel bir değerlendirme.....	230
<i>DİZİN</i>	245

Türkiye’de Ermeni Soykırımı ile Uğraşmak Ya da Zımnî Suskunluk Anlaşması ile İmhacı Nefret Cenderesine Sıkışmak¹

“19. yüzyılın Alman tarihçi ve arşivcisi Hans von Aufsess üzerine yazdığı mükemmel eserinde Susan Crane şu soruyu sorar; ‘tarih nasıl “özel” olur, sadece hayatta kaldığı zaman mı yoksa sadece özel hayatlar kamusal bilgi haline dönüşünce mi?’ ... Susan Crane’i takip ederek, fakat biraz değişik bir bağlamda, sadece şunu sormak istiyorum; ‘özel ne zaman tarihsel olur?’ fakat aynı zamanda ‘ne zaman tarihsel olan özel olur?’ Eğer tarihçi..., kendi hayatı, anlattığı hikâye tarafından doğrudan şekillenmiş kişi ise, tarih yazımının başına gelecek olan şey budur.”²

Giriş

Ermeni soykırımı ile 1990 yılından itibaren uğraşmaya başladım. 1992 yılında İletişim Yayınları’ndan, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* adlı çalışmam yayınlandı. Ama benim için dönüm noktası 1995 Nisan ayıdır. Bu tarihte Erişvan’da uluslararası bir konferansa katıldım. Ve “1915 soy-

1 Bu yazı Sabancı Üniversitesi tarafından 31 Mayıs - 2 Haziran tarihlerinde, Hrant Dink Atölye Çalışmaları kapsamında düzenlenen “Savaş, Soykırım ve Siyasal Şiddetle Yüzleşmek” adlı toplantı için hazırlanmıştır. Yazı, akademik bir metin olmaktan çok, bir sohbet havasında kaleme alınmıştır.

2 James E. Young, “Toward a Received History of the Holocaust”, *History and Theory* içinde, Cilt 36, No. 4, Aralık 1997, s. 21-43

kırımıdır” diyen bir konuşma yaptım. Bir Türk akademisyen olarak Erivan’da bir konferansa katılmam ve soykırımı kabul etmem, bir *ilk* kabul edildi ve Ermeni dünyasının yanı sıra Almanya’da da büyük yankı buldu.³ Bunu Haziran 1995’te, dönemin Esenyurt Belediye Başkanı Gürbüz Çapan başkanlığında gazetecilerden oluşan bir heyeti Erivan’a götürmem takip etti. Bu ziyaret günlerce Türkiye’nin en çok konuşulan konularından birisi oldu.⁴

Nasıl ki, 1878 Berlin Konferansı Ermeni meselesinin doğuşu için bir dönüm noktası sayıldı; galiba benim için de Ermeni soykırımı ile uğraşmamın resmi siyasi başlangıç tarihi buydu. Bu tarihten itibaren kendimi, a) sevgi ve kucaklama; b) uzak durup bulaşmama (ya da *zımnî suskunluk anlaşması*), c) nefret ve imha isteği üçgeninden oluşan bir dünyanın içinde buldum.

Birinci köşe, “sevgi ve kucaklamadır.” Bu ifadeyi özellikle Ermeni çevrelerin tutumunu anlatmak için kullanıyorum. Burada 1990’lı yıllarda, bir Türkün Ermeni soykırımını açıkta kabul etmesinin, Ermeniler açısından ne anlama geldiğinin anlaşılabilmesi için bir anımı paylaşmak isterim. Hollandalı gazeteci Dorothee Forma 1997 yılında *Wall of Silence* (*Sessizlik Duvarı*) adlı bir belgesel hazırlamıştı. Hollanda te-

3 Örneğin Almanya’nın önemli sol-liberal gazetesi *Tageszeitung* (TAZ) konuya tam sayfa ayırdı; *Tageszeitung*, 28 Nisan 1995.

4 Heyette Oral Çalışlar, Cengiz Çandar ve *Hürriyet* gazetesinden Zeynep Atıkan yer almıştı. Bu gazetecilerin konuyu köşelerine taşımasından başka, Gürbüz Çapan’ın Belediye Başkanı olarak resmi bir sığata sahip olması ve bu sığatla soykırım anıtını ziyaret etmesi büyük tartışmalara yol açtı. *Hürriyet* gazetesi, “Soykırım Anıtında İlk Türk”, “Bu Kin Bitsin” gibi başlıklarla konuyu birinci sayfadan verdi. İlgili bir haber için bkz. *Hürriyet*, 4 Temmuz 1995. Çapan daha sonra, sanığı olduğu Ergenekon davasının 18 Ocak 2011 tarihli oturumunda, Erivan ziyaretinin Amerikan isteği ile düzenlendiğini, Cengiz Çandar ve Oral Çalışlar isimlerinin MIT tarafından önerildiği gibi ilginç iddialarda bulunmuştur. *Aydınlık* gazetesinde yer alan bu haberin ne kadar güvenilir olabileceği elbette ayrı bir konudur (<http://gizlibelge.wordpress.com/2010/03/16/gurbuz-capanin-ermenistan-itirafi-turkes-baslatti-abd-istedi/>).

levizyonunda defalarca gösterilen bu belgesel, benim ve Vahakn Dadrian'ın hayat hikâyelerini anlatıyordu. Bu iki ayrı hikâyeye anlatıldıktan sonra, bizim 1991'de nasıl bulduğumuz ve bunun Ermeni soykırımı açısından ne anlama geldiği anlatılıyordu.

Belgesel, 1999 yılında ABD ve Kanada'da düzenlenen bir dizi toplantı ile Ermeni Diasporasına gösterildi.⁵ Los Angeles'ta yapılan bir toplantıyı hâlâ unutamam. Herkesin bildiği, Hollywood Oscar ödülleri dağıtımının yapıldığı salon tutulmuştu. Binin üzerinde kişi filmi izlemeye gelmişti ve ben kısa bir konuşma yapmıştım. İzleyicilerin çoğu, inanamadıkları bir şeyi, bir Türk akademisyenin soykırımı kabul ettiğini kendi gözleri ile görmek için gelmişlerdi. Toplantı bitince benim için inanılması zor olan sahneler yaşandı. Dakikalarca ayakta alkışladım. Ermenilerin içinde gözyaşlarını tutamayan, ağlayanlar vardı. Sonra çok büyük bir kuyruk oluştu. İnsanlar sadece elimi sıkmak istiyorlardı. İçlerinde ağlayarak, "sadece gerçek olduğunu anlamak için dokunmak istiyorum" diyerek dokunma izni isteyenler vardı. Çok şaşırılmıştım; bu toplantıya kadar, son derece sıradan ve bu anlamda normal ve önemsiz bir iş yaptığımı düşünüyordum. Yaptığının Ermeniler için derin anlamını ilk defa orada anladım ve öğrendim. Bu buluşma olmasaydı bunu hiç öğrenemeyecektim.

Ekleme isterim ki, bu tür birçok karşılaşmaya rağmen, Ermeni dünyasının bana inanması ve kabul etmesi kolay olmadı; çok uzun sürdü. Başta Vahakn Dadrian olmak üze-

5 Toplantıları düzenleyen kuruluş AIM (*Armenian International Magazin*) adlı Ermeni dergisi idi. Burada, düzenleyicilerden sadece üç ismi anmak isterim. Yıllarca Ermenistan Dışişleri Bakanlığı görevini yapan *Vartan Oskanyan*; Erivan'da CIVILITAS adlı düşünce kuruluşunun yöneticisi olarak tanınan ve şu anda University of Southern California'da Ermeni Araştırmaları Enstitüsü müdürlüğünü yapan *Salphi Ghazarian* ve Oxford Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olan *Dr. Hratch Chilingarian*.

re beni tanıyan Ermeni dostlarım uzunca bir zaman Ermeni çevrelere, benim aralarına sızdırılmak istenen bir devlet ajanı olmadığımı, “iyi bir Türk” olduğumu anlatmak zorunda kaldılar.

İkinci köşe, “*suskunluk üzerine zımnî anlaşma*” olarak tanımladığım köşedir. Kendisini ilerici-solcu-demokrat olarak tanımlayan dünyanın esas tutumu buydu. Bu çevrenin tamamına yakını, ne “Ermeni sorunundan” ne de benim bu sorun ile uğraşmamdan çok hoşnut oldu. Üzerlerine ölü toprağı serildi. Konudan uzak durmak ve bulaşmamak bu çevrelerin ortak tavrı oldu. İstisnalar hariç, tümünün havasının abartısız, “nereden çıkardın bu işi başımıza şimdi, başka işin gücün yok mu” biçiminde formüle edebilirim. Hiç unutmam, 1995 yılında İstanbul’da, Ermeni soykırımı konusunda ilk konuşmamı yaptığımda, aralarında Hrant’ın da bulunduğu dinleyicilerin sayısı ancak 15 civarındaydı. Üstelik toplantı İstanbul’daki tüm sol-ilerici çevrelerde geniş olarak duyurulmuştu. Belki 2005 Konferansı, hatta belki 2007’de Hrant’ın öldürülmesine kadar kendimi bu “ilerici-solcu” kesimlerin arasında hep bir cüzzamlı gibi hissettim.

Üçgenin imhacı nefret köşesi ise malum. 1996 yılından başlayarak Ergenekon soruşturma ve tutuklamalarına kadar çok değişik saldırı, tehdit ve kampanyaların hedefi oldum. Özellikle Hrant’ın öldürülmesinden sonra, *Hürriyet* gazetesi, Hrant’inkine çok benzer bir biçimde ölüm fermanını ilan etti. Nasıl ki Hrant’ın Sabiha Gökçen yazısı haftalar sonra *Hürriyet*’in manşetine çekilmişti; benim *Agos*’ta yayınlanmış bir yazım da aynı biçimde, gene birkaç hafta sonra *Hürriyet*’te manşete çıkarıldı; İstanbul’da hakkımda tekrar tekrar suç duyurularında bulunuldu. *Hürriyet*’in kampanyasından tam bir hafta önce, e-mail üzerinden iliklerime kadar ürpertiğim ölüm tehdidini aldım. Daha önce de ölüm tehditleri alıyordum ama bu başka idi. Elbette tehdidin *Hürri-*

yet'in kampanyası ile aynı dönemde gelmiş olması önemliydi ama eklemem gerekir; farkı hissediyorsunuz!

İkinci ve üçüncü köşeler, yani *suskunluk üzerine zımnî anlaşma* ile *imhacı nefret* esas olarak Türkiye toplumunun Ermeni soykırımını konusundaki tavrının özeti gibidir. Türkiye'de konu ile uğraşmak bu ikilem arasına sıkışmıştır. Merkezi tezim şudur: Nitelikleri itibarıyla birbirlerinden farklı görünüyor olsalar bile iki tavır alış Türk Ulusal Kimliğinin kendisine dışarıdan zorla dayatıldığına inandığı bir konuya ortak tepkisidir. Türk Ulusal Kimliği, Ermeni sorunu ile ilgilenmeyi, dış dünyadan gelen varlık nedenine yönelik bir tehdit olarak görmekte, son derece rahatsız olmakta ve buna uygun, bu iki aykırı uçta gözükten tepkileri vermektedir. Başlangıçta suskun kalmak, konuyu yok saymak daha belirleyici idi. İmhacı nefret ancak 2004'lerden sonra yoğun olarak gündeme girdi ve Hrant Dink cinayeti ile tepe noktasına ulaştı. 2008'lerden sonra, özellikle Ergenekon soruşturma ve tutuklamaları nedeniyle bu imhacı nefret şimdilik önemini yitirmiş görünüyor. Şüphesiz Ermeni soykırımını ile uğraşanlara yönelik milliyetçi tepkiler veya nefret duyguları varlığını sürdürmeye devam edecektir. Fakat, kanaatim odur ki, eğer devlet içinde örgütlü güçler tarafından, yukarıdan sistemli biçimde yeniden örgütlenmez ise bu nefret öldürücü ve imha edici bir boyut kazanmayacaktır.

Birinci tepkinin, *zımnî suskunluk anlaşmasının* ise varlığını devam ettireceğini düşünüyorum. Örneğin, 24 Nisan 2013 ile birlikte bir grup aydınının başlattığı, soykırım konusunda "*helalleşme*" tartışmalarını, *suskunluk üzerine zımnî anlaşma* tavrının yeni bir biçimi olarak tanımlamak taraftarıyım.⁶ Anlaşılan, bazı aydınlarımız Hrant'ın öldürülmesi ile birlikte

6 Bu tür yazılara bir örnek, Markar Eseyan, "1915 ve Helalleşme", *Taraf*, 22 Nisan 2013; <http://www.taraf.com.tr/yazilar/markar-esayan/1915-ve-helallesme/25899/>

birazcık da olsun başlamış olan yüzleşmeyi kâfi görüp, artık Ermeniler ve Türkler arasında, “helalleşme” aşamasına geldiğimizi düşünmektedirler. Helalleşme zihniyeti üzerine daha çok konuşacağımız ve tartışacağımızı düşünüyorum ama burada konuyu şimdilik bir Anadolu deyişi ile kapatmak isterim: Bir kısım aydının, “çok taş taşımış da bellerini ağrıt-mış” ya da “taş atmış da kolları yorulmuş” havalarına girmeleri gerçekten çok üzücüdür. Daha yolun çok ama çok başında olduğumuzu söylemeye gerek var mı?

Aslında bu “helalleşme” tartışmasının da gösterdiği bir başka gerçek daha vardır. Geçmişte Türk ilerici, solcu ve demokrat çevrelerde egemen olan, Ermeni soykırımına sessiz ve ilgisiz kalınmasının nedeni, “konuyla uğraşmanın riskli ve tehlikeli olması” değildi. Çünkü aynı çevreler, 1990’lı yıllarda daha riskli sayılabilecek konularda, örneğin Kürt konusunda, Türk Ceza Kanunu’nun birçok yasaklayıcı hükmü olmasına rağmen, eksik ve hataları olsa da konuşmaktan ve tavr almaktan çekinmiyorlardı. İlginçtir, 2004 yılında uygulamaya konan meşhur 301. maddeye kadar Ermeni soykırımı hakkında yazı yazmayı ve konuşmayı yasaklayan bir ceza maddesi bile yoktu. Bu nedenle, bu başlangıç yıllarında, Türkiye’de Ermeni soykırımı ile uğraşmanın “riskli ve tehlikeli bir iş” olduğu tezine katılmıyorum, doğru değil bu. Bu durum ancak belki ceza yasasındaki 2004 değişikliği ve Ergenekon örgütünün aktif hale gelmesiyle ortaya çıktı.

Burada önemli olduğunu düşündüğüm bir hususun altını çizmek isterim. Yurt dışında karşılaştığım insanlar, Türkiye’yi sadece “imhacı-nefret” köşesi ile tanır ve bu nedenle yaptıklarımın büyük bir kahramanlık olduğunu düşünürlerdi. Ben ise onlara asıl problemin “imhacı-nefret” olmadığını; asıl problemin başta sol ve ilerici çevrelerde olmak üzere karşılaştığım suskunluk duvarı olduğunu; en büyük sorunun ilgisizlik olduğunu anlatmaya çalışırdım.

Bu nedenle, konuyla uğraşmaya başladığım ilk yıllarda, imhacı-nefret ve nedenleri üzerinde değil, en çok, bu ilgisizliğin ve kayıtsızlığın nedenleri üzerine kafa yordum. O yıllarda verebildiğim bir cevap, bizde tarihi olmuş bitmiş, geçmişe ait bir olgu olarak kavrayan bir kültürün egemen olduğu idi. Tarihle uğraşmak boş işti, geçmişe mazi denirdi, bugüne ve yarına bakmak lazımdı. Ben de “o halde” diye düşündüm, “insanlara tarihleri üzerine düşünmelerinin ve tarihleri ile yüzleşmelerinin aslında bugünleri ile uğraşmaları demek olduğunu göstermem gerekiyor”. Yani “yüzleşme bugünkü sorunların çözümü için lazım”, babında bir şeyler söylemeye çalışıyordum. 1992’de İletişim Yayınları’ndan çıkan ilk kitabımın, önsözünde ağırlıklı olarak Kürt meselesi ile uğraşmış olmamın nedeni budur. Eğer Kürt meselesi ile bağlantısını gösterebilirim, insanlar belki Ermeni sorunu ile uğraşmanın gerektiğini anlayabilirler, diye düşünmüştüm. Çok yanlış değildi bu düşünce; ama bugün geldiğim yer itibarıyla çok eksik ve yetersiz olduğunu düşünüyorum.

Ermeni soykırımı ile uğraşmaya başladığımdan beri çok yalnızlıklar çektim; acılar yaşadım ve badireler atlattım. Ama bu dönem boyunca çok sayıda güzel insan tanıdım ve dostluklar da edindim. Hatta iddia edebilirim ki eğer bugün buradaysam bunda bu güzel dostlarımdan destekleri, karşılıksız yardımları çok önemli bir rol oynadı. Hepsine teşekkürü bir borç bilirim.

Ermeni soykırımı ile niçin uğraşmaya başladım?

Bana en çok sorulan soruların başında, Ermeni soykırımı üzerine çalışmaya niye ve nasıl başladığım, gelir. Cevabı çok basittir; tamamıyla bir tesadüf, bir rastlantı sonucu başladım. Ama ne zaman bunu söylesem, Engels’in *An-*

ti-Dühring'de yer alan, tesadüfler belli zorunlulukların sonucudur sözü aklıma gelir. Yani belki de bu konu bir zorunluluk olarak da kendisini dayatmıştı. İşte hikâyesi, kararı siz verin:

Uzun ve sancılı siyasi yaşamım iki çok önemli acı olayla noktalanmıştı. 25 Şubat 1986'da Hamburg'da, sevgili dostum, kardeşim Kürşat Timuroğlu, Abdullah Öcalan tarafından verilen bir emirle öldürülmüştü. Bunu, 24 Ekim 1987'de, Dev-Sol grubunun doğum günüm için düzenlenen bir yemeğe yaptığı saldırıda, çocukluk ve mahalle arkadaşım Yavuz Aydın Erol'un bir kaza kurşunu ile hayatını kaybetmesi takip etti.

Bu iki olay sonucu, kendi adıma siyasi hayatıma bir nokta koydum ve akademik kariyerimi devam ettirmenin yollarını aramaya başladım. Üniversite yıllarımda en büyük hayalim zaten akademisyen olmaktı. 1976 yılında tutuklandığımda İngiltere ve Amerika'da doktora için başvuracağım okulları araştırıyordum. Siyasi hayatımın sonlanmasını, akademik hayatımın başlangıç şansı olarak gördüm ve 1988 Ağustosunda Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmaya başladım. Konu, Türkiye'de işkencenin tarihi idi. Tarihimizde işlenmiş büyük kitlesel katliamlarla bu okumalar sırasında karşılaştım. Abdülhamid dönemi ve bu dönemde Ermenilere yönelik katliamları, soykırımı ilk defa okuyor ve öğreniyordum. Ama soykırım üzerine çalışacağım aklımın kenarından bile geçmiyordu.

Enstitü kütüphanesinde çalışan genç bir hanım vardı. Kara üzüm gibi gözleri dışında Ermenilikle hiçbir alakası yoktu ama annesinin Lübnan Ermenisi olduğunu söylerdi. Bana, sürekli olarak, "Ermeni soykırımı konusunda mutlaka çalışmalısın; bu çok önemli bir konudur. Ayrıca bir Türk olarak bu konuda çalışman son derece anlamlı olur", der dururdu. Ben ise dünyaya ve Türkiye'ye ortalama bir Türk solcusu-

nun sahip olduğu pencereden bakıyordum ve konuya ilişkin ciddi kuşku ve endişelerim vardı. Zamanla bu kuşku ve endişelerin aslında solcu, ilerici olmamla alakalı olmadığını, Türk olmakla ilgili olduğunu kavradım. Türkiye’de Ermeni soykırımı ile niçin uğraşılmadığının sırrı da burada yatıyordu. Konu doğrudan Türk ulusal kimliği ile, bu ulus mensupları olarak bizlerin kendimiz hakkında yarattığımız imaj ile ilgiliydi. Çünkü, bizim varlığımız, bu konunun yok sayılması üstüne kurulmuş idi.

Varlık yokluk ikilemine sıkışmış sıradan bir aydın

Artık bugün bendeki bu kuşku ve endişeyi, Varlık-Yokluk ikilemi diye açıklıyorum. Bizim Türk ulusu olarak varlığımız, Ermenilerin yokluğu ve onların imha edilmişliğidir. Bizim varlığımızın koordinatları sorgulanmadan ötekinin yokluğu ortadan kaldırılamaz. Bir başka deyişle, Ermeninin yeniden var edilebilmesi yani Ermeni soykırımı ile uğraşmak bizim kendi kimliğimiz ile uğraşmamız anlamına gelir.

Konunun özeti şudur: Cumhuriyetin kurulması ile birlikte, aralarındaki tüm farklarına rağmen, toplumun tüm üyeleri, sağcısı-solcusu; laiki-dincisi; Alevi’si-Sünni’si, hatta Türk’ü Kürt’ü ortak bir iletişim tarzı yarattık. Bu “kolektif iletişim tarzı” bizim zihniyet dünyamızı, düşünme ve varoluş biçimimizi belirledi. Ve buna uygun, aynı gruba dahil olma ve birbirimize bağlılık duygusu da yarattı. Birbirimizle konuşmanın sınırlarını da belirleyen bu kolektif iletişim tarzını “iletişimsel gerçeklik” olarak tanımlamak taraftarıyım. Bu “gerçeklik”, toplumun tüm kesimlerini ince bir tül gibi saran, duygularımızı, inanç sistemlerimizi, yani bizlerin tüm sosyal-kültürel ilişkiler ağını, aramızdaki birliktelik ve aidiyet duygularımızı yani bizi biz yapan şeyleri biçimlendiren kimliğimizin ta kendisi idi. İşte bu gerçekliğin içinde Er-

meni soykırımına yer yoktu. Buna yer açmak için tüm düşünce sistemimizi, bizi biz yapan şeyleri sorgulamamız, elden geçirmemiz gerekiyordu. Bir nevi “kendimizi inkâr ederek” işe başlamalıydık. Bu çok zordu, çünkü mevcut kimliğimizi ciddi biçimde tehdit eden bir potansiyele sahipti. Yeni bir kimliğin temel taşlarını döşemeye hazır olmadan, kendi varlık koşullarımızı sorgulamadan ve inkâr etmeden bunu yapmamız imkânsızdı. Ermeni soykırımı ile uğraşmak, bu anlamda kendi ulusal kimliğimizi yeniden inşa etmek sürecidir.

İşte bu nedenlerle, kızcağız ısrar ettikçe ona –sağcı olsun, solcu olsun fark etmez– ortalama bir Türk entelektüelinin ezberlediği şeyleri tekrar edip duruyordum: Yüzyılın başında büyük devletler Osmanlı ve Türkiye’yi bölmek ve parçalamak istemişlerdi. Türkiye, emperyalistlerin yok etme girişimine karşı savaşarak, yoktan var ederek kurulmuştu. Biz işgale karşı bağımsızlık savaşı verirken, gayrimüslimler (Ermeniler, Rumlar) işgalci emperyalistlerle işbirliği yapmışlardı. Elbette bu savaş sırasında karşılıklı öldürmeler olmuştu ama Ermeniler kadar Türkler de öldürülmüştü. Üstelik biz, haklı bir savaş veriyorduk, sömürgeci işgale karşı ulusal onurumuz ve bağımsızlığımız için savaşıyorduk. Ermeniler ise işbirlikçi idiler... vb. vb. Böylesi bir dünya içinde Ermeni soykırımına bir yer bulmak elbette mümkün değildi.

Bu sırada önemli bir gelişme oldu ve Enstitü, 1990 yılı ile birlikte şiddetin makro teorisini kurmak olarak tanımlanabilecek büyük bir proje başlattı. Proje, 20. yüzyılın üç büyük kitlesel imhasını, Auschwitz, Gulag ve Hiroşima’yı ortak bir teorik çerçeve içinde açıklamak mümkün müdür sorusuna cevap arayacaktı. Projenin bir alt ayağı da Nürnberg Nazi yargılanmaları idi. Konu çok basitti: Devlet yöneticilerinin işledikleri kitlesel cinayet nedeniyle yargılanması demek olan Nürnberg, insanlık tarihinde bir istisna, bir sapma

mıdır, yoksa geleceğe ilişkin bir normun ilk habercisi mi sayılmalıdır?

Nürnberg ile 1919-1921 ittifak ve Terakki yargılanmaları arasında bir bağlantı olduğunu okumalarım sırasında öğrenmiştim. Türkiye’de işkencenin tarihi projem bitmek üzereydi. Kütüphane görevlisi arkadaşımın ısrarları, konu hakkındaki korku ve endişelerimi aşmama yardımcı oldu ve sonuçta 1919-1921 İstanbul yargılamaları üzerine çalışmaya başladım.

O yıllara bugünden baktığımda, saflığıma, toyluğuma ve bilgisizliğime gülüyorum. Ama bilgisizlik olmasaydı da konu üzerine çalışmaya başlamazdım. Özetle, konu hakkında çalışmaya başlamam hiçbir özel hayat hikâyesi veya konu hakkındaki herhangi bir ön bilgi üzerine dayanmadı. İnanmayacaksınız belki ama 1988 yılına kadar Türkiye’de Ermenilerin yaşadığından bile habersizdim. Sonuçta, Holocoust üzerine çalışan bir Enstitü’de işe başlamış olmam, Enstitü’nün başlattığı projenin bende yarattığı akademik merak ve Lübnanlı bir Ermeninin kızının ısrarları gibi bir dizi tesadüf beni konu ile ilgilenmeye itti.

Ama sonradan da öğreneceğim gibi, anamın değişimiyle tüm hikâye, dertten yeni çıkmış başımı yeni bir derde sokmaktan başka bir şey değildi. Hâlâ çok sitayişkâr konuşur annem; “oğlum, onca dertten, onca çileden, tehlike ve badirelerden sonra, niye tekrar başına aldın bu belayı...” Soykırım konusundaki özel bir kanaati nedeniyle söylemez anam bunları. Her ana gibi, oğlunun başına bir şey gelmesinden endişe etmektedir ve yıllarca, hemen her gün sağ olup olmadığı yolunda haberlerini beklediği oğlunun artık huzur içinde yaşamasını istemektedir.

İtiraf etmek zorundayım. Ermeni soykırımı ile uğraşmaya başladıktan sonra başıma gelenler, siyasi hayatım boyunca yaşadıklarımı aratmadı hatta daha da açıkçası, o dönem

yaşadıklarımın, özellikle dahil olduğunu zannettiğin gruptan dışlanmak, itilmek ve karalanmak boyutu ile daha da zor idi. Yaşadıklarım aslında sıradan bir akademisyenin kaldırabileceği şeyler değildi. Öylesine zor idi ki, eğer siyasi geçmişimin bana kazandırdığı tecrübe olmasaydı, çoktan bu alanı terk etmiş bile olabilirdim.

Sevgili dostum Elçin Kürşat Ahlers'in başına gelenleri bu terke bir örnek verebilirim. Elçin, 2000'li yılların başında, Almanya'da Hannover Üniversitesi'nde, Ermeni soykırımı ile uğraşmaya başladığı için *Hürriyet* gazetesinin önderliğinde yoğun bir saldırı kampanyasına maruz kaldı. Daha sonra ise aldığı tehditlere dayanamayarak akademik hayatını bir anlamda noktaladı. Elçin şimdi Ege'de çiftçilik yapıyor ve organik sebze yetiştiriyor.

Türkiye'ye dönüş: Yalnızlık veya cüzzamlı gibi dolaşmak

Soykırım ile uğraşmaya başladığım için başıma gelenler üzerine konuşmaya galiba Türkiye'ye dönüş tarihi ile başlamakta fayda var. 16 yıllık sürgün hayatımdan sonra, Mayıs 1993'te Türkiye'ye döndüm. Amacım, "1876-1925 arasını kapsayacak, Osmanlı anâsırının çok dinli ve kültürlü bir toplumsal düzenden ulusal devletlere geçiş sürecindeki ilişkilerinin genel bir dökümünü" yapacak bir bilgi ve dokümantasyon merkezi kurmak idi. Çalıştığım Enstitü o zamanın parasıyla 200.000 Alman Markı (bugünün parasıyla, aşağı yukarı 200.000 Euro) vermişti ve 3 yıllık maaşımı ödemeyi de garanti etmişti.

Girişimlerim tam bir hüsrarla sonuçlandı. İşin ucunda "Ermeni meselesi" olduğu için tüm kapılar tek tek yüzüme kapatıldı. Öneriyi önce Tarih Vakfı'na götürmüştüm. O zaman Vakıf Başkanı olan Orhan Silier, "körün istediği bir

göz, Allah vermiş iki göz” diyerek önerimi kabul etti; Vakfın Eminönü’ndeki binasındaki çalışma odamı gösterdi ve mesai arkadaşlarımla tanıştırdı. İşe başlamam için, Vakıf yönetim kurulundan resmi bir karar gerekiyordu ama Silier’e göre bu basit bir formaliteden ibaretti. Fakat Tarih Vakfı projeyi reddetti. Silier böyle bir karar beklemiyordu; çok üzgündü ve “Vakıf henüz bu tür projeler için hazır değil”, diyerek olayı özetledi.

Tarih Vakfı’nın niçin ret kararı aldığını, daha sonra bu kararın alınmasında etkin olan kişiden doğrudan öğrendim; ona göre “Etnisite, Avrupa’nın son yıllarda keşfettiği moda bir kavramdı. Sovyetler’in çökmesi ile, etnisite temelli tarih açıklamalarının yaygınlaşması arasında önemli bir bağ vardı ve bu tür moda uğraşların fazla ciddi ve bilimsel bir tarafı yoktu ve tamamıyla politik hesapların ürünüydü. Türkiye’de etnisite temelli yapılacak araştırmalara Avrupa’dan bolca para akabileceğini tahmin ediyordu ama kendisi bunun arka planının ne olduğunu biliyordu ve bu tür girişimleri engelleyecekti.”

Daha sonra bağımsız vakıf kurmak için uğraştım; bir grup genç akademisyen ile bir araya geldik ve Ekim 1995 tarihinde büyük bir toplantı düzenledik. Toplantıya bazı bölüm başkanları da dahil olmak üzere, İstanbul üniversitelerinde görev yapan 60’ın üzerinde sosyal bilimci katıldı. Proje üzerine uzun tartışmalar oldu. En çok sorulan soruların başında, “Tarih Vakfı’nın böylesi bir projeyi niçin reddetmiş olduğu” sorusu geliyordu. Toplantıya, projeme engel olan kişi de dahil Vakıf yönetim kurulu üyeleri de katılmışlardı, ama hiçbirisi bu soruya cevap vermediler.

Sonuçta Vakıf kurma girişimine yardımcı olmak isteyenlerin isim listesi toplandı. Çoğu genç olan, 10’un üzerinde akademisyen ismini yazdırdı. Toplantının bende bıraktığı izlenim daha çok “nereden çıktı şimdi bu iş” havasıydı. Aka-

demisyenler, projenin önemli ve gerekli olduğunu yarım ağızla ifade ediyorlardı ama böyle bir girişim içinde doğrudan bulunmak istemiyorlardı. Destek verir görünenlerde bile bir nevi “yasak savma” havası egemendi. Havada asılı olan hep “Ermeni meselesi” idi.

Bu aylarda Bilgi Üniversitesi kurulma aşamasındaydı. London School of Economics kurulma çabalarına aktif destek veriyordu. Bu üniversitenin Bilgi’deki temsilcisi durumunda olan bir zat, düzenlediğim toplantıdan ve girişimlerimden haberdar olmuştu. Beni davet etti ve hiç beklemediğim bir soru sordu; acaba bu projeyi Bilgi Üniversitesi bünyesinde yapmak istemez miydim? Şaşırma sırası bende idi... Beni Üniversite kurucuları ile ilişkiye geçirdi. Üniversite kurucuları projeye çok sıcak baktılar. Üniversitenin kuruluşu kabul edilir edilmez projeyi hayata geçirmek istediklerini söylediler. Prensipite anlaştık. Sosyoloji bölümüne bağlı küçük bir araştırma birimi olarak faaliyete başlayacaktım. Sadece tarih eksenli bir merkez kurulmayacaktı. Üniversite Kütüphanesi’nin özellikle, Kültür, Kimlik, Şiddet ve Etnisite gibi konularda temel kaynaklara kavuşturulması amaçlanacaktı. Ekim 1996 ile birlikte çalışmaya başlayacaktım, odam bile hazırlandı. Artık iş, mütevelli heyetinden resmi bir karar almaya kalmıştı. Ve kurucu arkadaşlara göre bu basit bir formaliteden ibaret idi.

Fakat bu formalite karar da, Tarih Vakfı’nın kararı gibi “hayır” oldu. Kararı bana bildirmek üzere kurucular ile bulduğumda bana, kendilerinin yaptığı bir önerinin Mütevelli heyetince ilk defa reddedilmiş olduğunu söylediler. Beş dakikada halledeceklerini düşündükleri bir konu üzerine saatler süren tartışma yapılmıştı. Özellikle akademisyenler projeye karşı çıkmışlardı. Üniversite kurucuları, daha kuruluş aşamasında olduklarını ve bu aşamada akademik kadro ile sorun yaşamak istemediklerini söylediler. Bu neden-

le projeden vazgeçtiklerini bildirdiler. Karar benim için tam bir şok olmuştu, çünkü Mütevelli heyetindeki akademisyen üyelerin hemen hemen tümüyle görüşmüştüm ve hepsi de projeyi desteklediklerini söylemişlerdi. Demek ki yüzüme söyleyemediklerini toplantıda söylemişlerdi.

Üniversite kurucuları üzgündüler, kendilerini mahcup hissediyorlardı; benden projeye bağımsız olarak başlamamı istediler ve maddi destek ve alt yapı imkânları sağlama sözü verdiler. İleride proje ile üniversitenin birlikte nasıl çalışabileceği üzerine görüşmeler yapılabilirdi. Kabul etmedim. Tarih Vakfı ve Bilgi Üniversitesi deneylerinin öğrettiği bir şey vardı. İstanbul'un, kendisini "ilerici-solcu-demokrat" olarak tanımlayan akademik dünyası, işin ucunda Ermeni soykırımını olduğu için projeyi ve beni istemiyordu, mesele bu kadar basit idi. Bilgi Üniversitesi'nden akademisyen bir arkadaşımın söylediği aslında konunun özeti idi: "Türkiye Akademisyen dünyası, Ermeni sorununa çağrışım yapan her girişimi risk sayar. Bu konuyla objektif bir biçimde uğraşmak isteyen bir kişinin, Türk Akademik dünyasında yeri yoktur."

Devletin bir rolü oldu mu?

Zor da olsa cevabı verilmesi gereken soru, projemin engellenmesinde Devletin bir rolü olup olmadığıdır. 1996 Şubat sonları idi galiba, Gürbüz Çapan telefon etti. Her zaman ki şakacı üslubu ile, biraz da benimle dalga geçerek, "Taner Akçam Kimdir" başlıklı bir mektubu okumaya başladı. Mektupta "Ermeni Uşağı" olduğum, "Türk Düşmanlığı" yaptığımdan söz ediliyor; Gürbüz Çapan ile birlikte Ermenistan'a yaptığımız ziyaret ve soykırım anıtında saygı duruşunda bulunmamız bu düşmanlığa örnek olarak gösteriliyordu. Benim gibi, "vatan haini" ile ilişkide olanlar uyarılıyordu. Mektuptan bu ve benzeri cümleleri okuyan Gürbüz, işin

fazla ciddiye alınacak bir tarafı olmadığını da söylemişti. Ben de fazla önemsememiş ve unutmuş gitmiştim. Gürbüz, bir görüşmemizde de bana yaptığı araştırmaya göre, mektubun muhtemelen İstanbul Emniyeti'nde görevli bir grup MHP'li polis tarafından dağıtılmış olduğunu söyledi.

Galiba Ağustos 1996 idi. Bilgi Üniversitesi'nde Profesör olan bir kişi ile yine proje üzerine görüşüyorduk. Biraz şaka biraz ciddi, "yahu Taner, bu Ermeni meselesine nereden bulaştın, uğraşacak başka şey mi bulamadın Allah aşkına", yollu bana takılırken, kendisine gelen bir mektuptan söz etti. Bana niye haber vermediğini sorduğumda ise, "bu tür tehdit mektuplarını o kadar sık alıyoruz ki, hiç üzerinde durmadım, unuttum gitti", dedi. Şaşırmıştım, sağa sola telefon ettim ve mektubun çok sayıda başka kişiye daha yollanmış olduğunu öğrendim.

Kasım 1996'da mektubu ele geçirdim. Aslında bir mektup değil, bir dosya söz konusu idi. Mektup iki sayfa idi ve "Bir Grup Türk Aydını" imzası taşıyordu. Dosyada ise, Alman *Tageszeitung* gazetesinde hakkımda yer alan tam sayfa haber; *Baseler Zeitung*'dan bir toplantıda yaptığım konuşma haberi; Tessa Hofmann'ın bir kitabına yazmış olduğum kısa bir makalenin tam metin çevirisi ve *Birikim* dergisinde Etnik ve Kültürel Kimlikler konusunda yazdığım yazı yer alıyordu ve mektupta bu kaynaklardan alıntılar yapılıyordu. Dosya bir grup MHP'linin işinden çok, Ermeni sorunu ile ilgilenen ve konuya ilişkin yurt dışındaki yayınları yakından takip eden bir masanın işiydi.

Mektuba göre, "Türk düşmanı Ermenilerin para ile satın" aldığı ve "Türkiye'ye ve onun kurucusu Atatürk'e karşı kin" kusan bir kişi idim. Ama aslında "büyükbaba(mın) haremine kattığı yetim bir Ermeni'den olma" bir dönme idim. "Türkiye aleyhtarı Ermenilerin işbirlikçisi" olarak, "Türkiye'de yaşayan kendi(m) gibi soysuz birkaç kişi ile birlik-

te Ermenilerden aldığım paralar ile İstanbul'da 'Yakın Dönem Türk Tarihi Dokümantasyon Merkezi' açmayı" planlıyordum. Mektubun amacı, "ihametini Türkiye'de de sergilemekten utanmayan" benim gibi dönmelerin maskesini indirmek idi. Bilgi Üniversitesi'nde benimle alakası olan kişilere gönderildiği anlaşılan bu mektubun acaba projemin reddedilmesinde bir etkisi olmuş muydu, bunu hiçbir zaman öğrenemeyeceğim.

Mektubun elime geçtiği günlerde, siyaset-Mafya-Polis arasındaki inanılması zor ilişkileri açığa çıkaran Susurluk kazası oldu. Konunun Ermeni soykırımı ile ilgili boyutu da vardı. Basında sırayla boy gösteren eski ülkücüler, devletin yurt dışındaki Ermeni hedeflere ve ASALA yöneticilerine yönelik organize ettiği eylemlerde görev aldıklarını açıklıyorlardı. Hayatımdan endişe etmeye başladım. Her sabah arabama binmeden önce, arabanın altına bakıyor, çalıştırmadan önce kaportayı kaldırıp motoru kontrol ediyordum. Eşimi ve çocuğumu arabaya, ancak ben arabayı çalıştırdıktan 15-20 saniye sonra bindiriyordum. Böyle aylar geçti.

Yapacak bir işim kalmamıştı; akademik dünyada, her konu üzerine rahatça konuşabilen, tartışabilen, küçük ama bağımsız bir alanın var olabileceğine yönelik inancımın ham bir hayal olduğunu fark etmiştim. Yeniden Almanya'ya dönmekten başka bir çıkar yolum yoktu. O yıllara geri dönüp baktığımda, karşılaştığım zorlukların içinde bana en çok acı vereni, en çok acı çektireni yaşadığım yalnızlık duygusu idi. Ermeni soykırımı konusunu kendisine açtığım hemen her insanın, "*nereden çıkardın şimdi bunu başımıza*"lı bakışlarını hiç unutamam. Kendimi bir cüzzamlı gibi hissetmiştim. Nitekim Almanya'da döndüğümde de bu başlıkla hiçbir yerde yayınlamadığım uzunca bir yazı kaleme aldım. Yazının başlığı: "Bir Yalnızlığın Hikâyesi ya da Kendi Ülkende Cüzzamlı Gibi Dolaşmak" idi.